

SOLIQ NAZORATI VA TEKSHIRUVLARIGA OID ILMIY TALQINLAR TAHLILI

Ro'ziqulov Shunqor

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0000-4748-1049

shunqor.ruzikulov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida soliq nazoratini tashkil etishning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Maqolaning asosiy maqsadi soliq tekshiruvlari samaradorligini oshirish orqali budjet tushumlari barqarorligini ta'minlash va yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish yo'llarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot davomida soliq nazoratining zamonaviy shakllari bo'lgan kameral soliq tekshiruvi, sayyor soliq tekshiruvi va soliq auditining o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy tahlil qilingan. Maqolada soliq nazorati jarayonlarini avtomatlashtirish, inson omilini kamaytirish va soliq to'lovchilar bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabatlarni shakllantirish bo'yicha ilmiy takliflar ilgari surilgan. Tadqiqot natijalaridan soliq qonunchiligini takomillashtirish va soliq ma'muriyatchiligi jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, soliq tizimi, soliq riski, risk-tahlil, xufyona iqtisodiyot, soliq ma'muriyatchiligi, risk-orientirlangan yondashuv, iqtisodiy tahlil, soliq nazorati, raqamli iqtisodiyot.

АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ И ПРОВЕРОК

Розикулов Шункор

Ташкентский государственный

экономический университет

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы организации налогового контроля в контексте цифровизации экономики. Основная цель статьи обоснование путей обеспечения стабильности бюджетных поступлений и сокращения доли теневой экономики за счет повышения эффективности налоговых проверок. В ходе исследования был проведен сравнительный анализ специфики современных форм налогового контроля – внутренних налоговых проверок, мобильных налоговых проверок и налоговых аудитов. В статье выдвинуты научные предложения по автоматизации процессов налогового контроля, снижению человеческого фактора и построению доверительных отношений с налогоплательщиками. Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании налогового законодательства и налогового управления.

Ключевые слова: налоговые поступления, налоговая система, налоговый риск, анализ рисков, теневая экономика, налоговое управление, риск-ориентированный подход, экономический анализ, налоговый контроль, цифровая экономика.

Rozikulov Shunkor*Tashkent State University of Economics*

Abstract. *This article examines the theoretical and practical foundations of organizing tax control in the context of digitalization of the economy. The main purpose of the article is to justify ways to ensure the stability of budget revenues and reduce the share of the shadow economy by increasing the efficiency of tax inspections. During the study, a comparative analysis was carried out of the specific features of modern forms of tax control - in-house tax inspections, mobile tax inspections and tax audits. The article puts forward scientific proposals on automating tax control processes, reducing the human factor and building trust-based relationships with taxpayers. The results of the study can be used in improving tax legislation and tax administration.*

Keywords: *tax revenues, tax system, tax risk, risk analysis, hidden economy, tax administration, risk-oriented approach, economic analysis, tax control, digital economy.*

Kirish.

Dunyoning yetakchi mamlakatlarida va rivojlanayotgan davlatlarda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida soliq nazoratini amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish, soliqqa tortish tizimida soliq nazoratini tashkil etish shakllarini qisqartirish, soliq nazoratini masofadan turib amalga oshirish, soliq qonunchiliklarini buzilish holatlarini oldini olishda soliq tekshiruv jarayonlarini raqamlashtirish va soliq auditi ma'muriyatchiligini optimallashtirish yo'nalishlarida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Hozirda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan soliq sohasidagi islohotlarning tub mohiyati soliq to'lovchi xo'jalik yurituvchi tadbirkorlik sub'ektlarining zimmasida soliq yukini kamaytirgan holda ular faoliyatini rivojlantirish orqali soliq solinadigan daromadlarni oshirish, natijada soliq tushumlarini ko'paytirishdan iborat. Ushbu holatlar respublikamizda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iqtisodiy faoliyatini tahlil etish, unga soliq tekshiruvlarining ta'sirini tadqiq etish hamda soliq nazorati mexanizmi samaradorligini oshirish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Adabiyotlar sharhi.

Shumpeter (2007) ikki turga bo'linishni taklif qiladi: ishlab chiqarishda mumkin bo'lgan texnik nosozlik bilan bog'liq xavf va tijorat muvaffaqiyatining yetishmasligi bilan bog'liq xavf.

Pokrovskiy (2011) ko'rib chiqish uchun xavfning tarkibiy xususiyatlarini taklif qiladi: xavf, xavfga moyillik, xavfga sezgirlik (zaiflik), boshqa xavf-xatarlar bilan o'zaro ta'sir qilish, xavf haqida mavjud ma'lumotlar, xavf miqdori, xavf bilan bog'liq xarajatlar (xarajatlar), o'ziga xoslik xavflar.

Shvesiyalik iqtisodchi olim Becker (2004) tomonidan xufiyona iqtisodiyotning o'ziga xosligi, norasmiy iqtisodiyot – bozor iqtisodiyotining nazorat qilib bo'lmaydigan qismi ekanligi ta'kidlanib, qaysiki ular rag'batlantirishning boshqa shakllariga asosan tovarlar ishlab chiqarishlari va xizmatlar ko'rsatishlarini ma'lum qilgan.

Aronov, Kashinlar (2004) o'zining tadqiqotida esa, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning xorij va Rossiya Federatsiyasida undirish mexanizmini o'rgangan holda soliq to'lashdan bosh tortgan soliq to'lovchilar bilan ishlash siyosati, ularning huquq va majburiyatlari, kelgusida har bir soliq to'lovchi o'z xohishi bilan soliq to'lash majburiyati bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqarishgan hamda ushbu tavsiyalarni soliq va boshqa majburiy to'lovlarni undirish sohasida qo'llab uni isbotlashgan va bir qator amaliy choralarni amalga oshirishgan.

Lekin, Jalonkinani (2012) fikrlaridan butunlay boshqacha taklif bilan Toshmatov "Korxonalarni rivojlantirishda soliqlarning roli to'g'risida"gi kitobida soliqlar va boshqa

majburiy to'lovlarni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini rag'batlantirish hamda ularning debitor va kreditor qarzlarini qisqartirish va ularni faolligini oshirish orqali undirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar bergan.

Andreeva (2017) tomonidan soliq to'lovchilar tomonidan soliq intizomiga rioya qilinmaslik sabablari tadqiq qilingan, soliqqa oid bilimlarni oshirishga oid usullari tahlil qilinib, soliq to'lovchilarga davlat hamkori sifatida xizmatni takomillashtirish usullari taklif qilingan.

Kuznesovning (2016) fikriga ko'ra, soliq to'lovchi davlatning hamkori, buni soliq organlari xodimlari tomonidan tushunib yetmasdan, huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining soliq savodxonligi va madaniyatini oshirib bo'lmazligi, Kalacheva tomonidan soliqqa oid huquqbuzarlikka qarshi kurashish orqali aholining soliq madaniyatini oshirish yuzasidan tadqiqot olib borib, soliq madaniyatini oshirishga to'siq bo'layotgan omillar va asosiy muammolar tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Soliq tushunchasining paydo bo'lishi bilanoq, jamiyatda uni joriy qilish va undirish jarayoni paydo bo'lishi bilanoq, davlat o'zining soliqlarni undiruvchi organlarni tashkil etishi soliq nazorati jarayoni ham boshlangan degan mantiqiy xulosa qilish mumkin. Davlat uchun soliq to'lovchilar tomonidan soliqlarni o'z vaqtida to'lashi juda ijtimoiy-iqtisodiy zarurat hisoblanadi. Biroq, soliq to'lovchilarda soliqlarni to'lamaslik tuyg'usining doimiy saqlanib qolinishi, soliqlarning to'lanishi bilan bog'liq mexanizmlarini joriy qilishni taqozo etadi.

Fikrimizcha, davlat soliq nazoratini o'tkazishdan asosiy maqsadi bu o'zining g'aznasini va boshqa shakldagi pul fondlarini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlashning ma'muriy usullarini qo'llash orqali soliq to'lovchilarning faoliyatini tartiblashdan iborat bo'ladi. Bunda ma'muriy va iqtisodiy mexanizmlarini tashkil qiladi. Bu borada ilmiy tadqiqotlarni yo'lga qo'yadi, olimlar ilmiy ishlarni amalga oshiradi. Davlat o'zining vakolatli organlari orqali soliq nazoratini tashkil qilgandan buyon mutaxassislar va olimlar tomonidan soliq nazoratining turli xil shakllarini takomillashtirish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda. Soliq nazorati va uning shakllari sifatida soliq tekshiruvlari bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish o'zining mazmuniga ega deb hisoblaymiz.

Iqtisodchi olim Miroshnik (2015) soliq nazoratiga oid ilmiy tadqiqotlarida soliq nazoratiga mualliflik ta'rifini beradi: "soliq nazorati - bu vakolatli davlat organlarining xo'jalik sub'ektlar tomonidan soliq va huquqiy tartibga solishning bajarilishiga huquqiy baho berish, huquqbuzarliklarga chek qo'yish, fuqarolarning fiskal manfaatlarini buzuvchi shaxslarni javobgarlikka tortishda ifodalangan faoliyati" dir. O'z navbatida muallif soliq nazoratini soliq-huquqiy mexanizmning asosiy elementi sifatida qaraydi, uni qonun bilan belgilangan soliqlarni to'lash bo'yicha konstitutsiyaviy va huquqiy majburiyatning to'g'ri bajarilishini kafolatlaydigan mexanizm deb hisoblaydi. Darhaqiqat, ushbu iqtisodchi ta'kidlaganidek, soliq nazorati uning natijalariga ko'ra huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradiki, unga ko'ra huquqiy jihatdan tartibga solinadi.

Miroshnikdan (2015) farqli ravishda Kofler va Kashirinalar (2017) soliq nazoratini soliq tizimi faoliyatining muhim sharti soliq tekshiruvlari orqali amalga oshiriladigan samarali mexanizm deb hisoblaydi. Ushbu olimlarning yondoshuvida "soliq tekshiruvi soliq organining soliqlar va budjetga boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, o'z vaqtida va to'liq to'lanishi (o'tkazilishi) ustidan nazorat harakati, bu jarayonda soliq nazorati natijasida olingan haqiqiy ma'lumotlar soliq organlariga taqdim etilgan soliq deklaratsiyasi ma'lumotlari bilan taqqoslanadigan iqtisodiy mexanizmdir". O'z navbatida mualliflar soliq tekshiruvlarini tekshirilayotgan hujjatlar hajmi va joyiga qarab joyida va kameral tekshirishlarga bo'ladi. Ularning fikricha esa, "sayyor turdagi soliq nazorati quyidagi tekshirish bosqichlarini o'zi ichiga oladi: birlamchi buxgalteriya hisobi va hisob hujjatlari, soliq deklaratsiyasi, biznes shartnomalari, tugallangan ishlar dalolatnomalari va ichki direktivalar va shu kabilar" (Кофлер, Каширина, 2017).

Miroshnik (2015) esa, soliq tekshiruvining kameral shaklini tezkor hujjatli soliq nazorati shakli sifatida nazorat organi joylashgan joyda vakolatli mansabdor shaxs tomonidan amalga oshiriladigan, soliq organi rahbarining alohida ruxsati talab qilinmaydigan nazorat deb ta'riflaydi. Bunda barcha toifadagi soliq to'lovchilar soliq tekshiruvi ob'ekti sifatida tan olinadiki, tekshiruv predmeti soli to'lovchi tomonidan to'langan turli soliqlar bo'yicha deklaratsiyalar (hisob-kitoblar), u tomonidan taqdim etilgan boshqa hujjatlar, shuningdek uning moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida soliq organlari ixtiyorida bo'lgan hujjatlar hisoblanadi.

Kofler, Kashirinalar (2017) ham kameral soliq tekshiruvining maqsadi haqida fikr bildirib, u "soliq to'lovchi tomonidan soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qilish, soliqqa oid huquqbuzarliklarning oldini olish, aniqlangan huquqbuzarliklar bo'yicha soliqlarning to'lanmagan (to'liq to'lanmagan) summalarini undirish, soliqqa oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun aybdorlarni javobgarlikka tortish, shuningdek, soliq to'lovchilarni joylarda soliq tekshiruvlari uchun oqilona tanlashni ta'minlash uchun zarur ma'lumotlarni tayyorlash" dan iborat bo'ladi deb hisoblaydi.

O'z navbatida ushbu iqtisodchi olimlar kameral soliq tekshiruvini amalga oshirishda quyidagi: "soliq hisob-kitoblarining soliq organiga o'z vaqtida taqdim etilishini tekshirish, hujjatlarni rasmiylashtirishning to'g'riligini vizual tekshirish, soliq hisoboti (barcha talab qilinadigan to'liq to'ldirish), tafsilotlar, ularni to'ldirishning aniqligi va boshqalar), soliq hisob-kitoblarining to'g'ri tuzilganligini tekshirish, shuningdek soliq stavkalari va soliq imtiyozlarini qo'llashning asoslilikini tekshirish va soliq solinadigan bazani hisoblashning to'g'riligini tekshirish" (Кофлер, Каширина, 2017) kabi bosqichlarda amalga oshirish o'z samarasini beradi deb hisoblaydi. Shuningdek, bu tashkilotning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini ma'lum vaqt davomida soliq qonunchiligiga rioya qilish bo'yicha tekshirish usulida o'tkaziladigan kompleks soliq tekshiruvi hamda tashkilot faoliyati va ma'lum bir sohada soliq qonunchiligiga rioya qilishning moliyaviy-iqtisodiy tekshiruvi shaklida o'tkaziladigan soliq tekshiruvini maqsadli tekshiruv sifatida keltiradi.

Soliq nazoratiga oid keng ilmiy tadqiqotlar olib borgan Shestakovaning (2018) ilmiy qarashlari bu borada anchayin o'z ahamiyatiga ega. Ushbu olim soliq nazoratiga ta'rif berib uni: "soliq intizomiga rioya etilishini tekshirish, soliq huquqbuzarliklarining maksimal sonini aniqlash va profilaktika choralarini ko'rish imkonini beruvchi texnika va usullarni o'z ichiga olgan soliq qonunchiligining bajarilishini nazorat qilish sohasidagi vakolatli davlat organlarining maxsus, profilli harakatlari majmuidir" degan keng ma'noda tushuntiradi. Tor ma'noda esa yuzaga kelish mumkin bo'lgan oqibatlarini minimallashtirish yoki bartaraf etish, shuningdek, mavjud soliq tizimining samaradorligini oshirishga yordam beradigan chora-tadbirlar sifatida tavsiflab, uning maqsadini "soliq qonunchiligini buzish faktlarini aniqlash, ularga chek qo'yish, soliqlar va yig'imlarning to'liqligi va o'z vaqtida to'langanligi to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlash, shuningdek, amalga oshirilgan operatsiyalar va xatti-harakatlarning qonuniyligini tekshirishdan iborat. Soliq to'lovchilarni javobgarlikka tortish" ga qaratilgan bo'lishi lozim deb hisoblaydi.

Shestakova (2018) o'z tadqiqotlariga asoslanib, soliq tekshiruvlarini davlat soliq xizmati orqali amalga oshiriladigan soliq nazorati shakllarining eng samarali vositalaridan biri deb hisoblaydi. O'z navbatida soliq tekshiruvlarini kameral va joyida (sayyor) turlarga bo'ladi, uning fikricha, kameral soliq tekshiruvi soliq xizmati organining o'zida o'tkaziladigan va barcha soliqlar bo'yicha tekshiruvlarni qamrab oladigan tekshirish, sayyor tekshiruvlarini esa, soliq to'lovchilarning makonida o'tkaziladigan va faqat deklaratsiya berilgan soliqni tekshirishni qamrab oladigan tekshiruvlar deb hisoblaydi. Shestakova (2018) soliq tekshiruvining asosiy maqsadi soliq va yig'imlarni to'lovchi tomonidan soliq qonunchiligiga rioya etilishi ustidan nazoratni ta'minlashdan iboratligini, kameral soliq tekshiruvi soliq nazoratining keng tarqalgan shakliga aylanib borayotganligini ta'kidlab, tadqiqot natijalariga ko'ra, soliq nazoratini tashkil etish va uni amalga oshirishni takomillashtirishning quyidagi: "soliq qonunchiligiga rioya qiluvchi va soliqqa oid huquqbuzarliklarni o'z vaqtida bartaraf

etishga tayyor bo'lgan soliq organlari va korxonalar o'rtasida qulay muhit yaratish, korxona uchun xavf va tahdidlarni aniqlashga qaratilgan va iqtisodiy muhitda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar asosida quriladigan nazorat ishlarini tashkil etishning kompleks yondashuvini ishlab chiqish" yo'nalishlarini asoslab berishga harakat qilgan.

Rossiyalik olimlar Filippova va Makevnina (2012) keng ma'noda soliq nazoratini Rossiya Federatsiyasining samarali moliyaviy siyosati va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga, soliq to'lovchilarning huquqlari va davlatning qonuniy talablari o'rtasidagi muvozanatga erishishga qaratilgan davlat tomonidan tartibga solish choralari tizimining ajralmas qismi sifatida belgilaydi. Silvestrova, Sokolova, Nazarovlar (2018) esa, "soliq nazoratini boshqaruv faoliyati shakllaridan biri sifatida, ya'ni, maqsadli yo'naltirilganligi, ma'lum mazmuni va uni amalga oshirish usullariga ega bo'lgan mustaqil boshqaruv funksiyasi sifatida ko'rib chiqilishi kerakligi, faqat soliq nazorati tufayli soliq tizimi davlatning asosiy maqsadi - davlat budjetining asosan, soliqlar hisobiga shakllanadigan daromad qismini ta'minlashni ta'minlaydi deb hisoblab, kameral soliq tekshiruvlari soliq organiga kelib tushgan soliq deklaratsiyalari asosida amalga oshiriladi va bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, dastlabki bosqichlar avtomatik tarzda amalga oshiriladigan va deklaratsiyalarning butun hajmini qamrab oladigan tekshiruvdir deb tavsiflaydi".

Aleksandrovaning (2014) fikriga ko'ra, "soliq organlarining soliq to'lovchilar tomonidan soliqlarning to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirishning asosiy shakli soliq tekshiruvi joyida va kameral hisoblanib, soliq nazoratining eng samarali shakli bu sayyor soliq tekshiruvidir, chunki u soliq to'lovchining haqiqiy ma'lumotlariga asoslanadi va aksariyat hollarda nazorat ishlari soliq to'lovchining hududida amalga oshiriladi". Mazkur olima tadqiqotlarida soliq nazoratining samaradorligi xususida o'z qarashlarini bildirib, o'z navbatida uning ta'kidlashicha, soliq tekshiruvlar samaradorligi soliq organlari tomonidan faqat qo'shimcha soliqlar, jarimalar, penyalar miqdori va aniqlangan huquqbuzarliklar soni ko'rsatkichlari orqali baholanadi.

Soliq nazorati ishlari jarayonida soliq tekshiruvlarini o'tkazishning aniq usullari va usullari metodologiyasi katta ahamiyatga ega deb hisoblaydigan Nesterenko (2009) soliq xizmati organlari tomonidan o'tkaziladigan kompleks soliq tekshiruvini o'tkazish metodikasi auditdan dastlabki tahlil, soliq solinadigan bazani hisoblashning to'g'riligi va to'liqligini tekshirish va nazorat o'tkazish joyida soliq tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish kabi bosqichlardan iborat bo'lishi lozim deb hisoblaydi hamda "sayyor soliq tekshiruvlarini rejalashtirish soliq to'lovchilarni tanlashga asoslangan ochiq jarayon bo'lib, unda soliq to'lovchilar bunday tekshirishlarni soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etish xavfi mezonlari, shu jumladan, hamma uchun ochiq bo'lgan mezonlarga muvofiq o'tkazilishini e'tiborga olish" zarur degan g'oyani ilgari suradi.

Soliq tekshiruvlari bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarda Alexin, Ustinovalarning (2016) ilmiy qarashlari ham anchayin mohiyatga ega. Ular "aniqlangan soliq qonunchiligi buzilishi holatlari va buning natijasida hisoblangan qo'shimcha summalar bo'yicha soliq nazoratining eng samarali vositasi bu joylardagi (sayyor) soliq tekshiruvi ekanligini, kameral nazoratidan farqli o'laroq, joyida (sayyor) soliq tekshiruvi soliq to'lovchining soliq potensialini to'liq va xolisona baholash va tegishli birlamchi hujjatlar va reestrlar asosida u tomonidan sodir etilgan soliq qonunchiligi buzilishini aniqlash imkonini berishi, bunda soliq to'lovchining soliq va buxgalteriya hisobini amalga oshirish, shu bilan birga, tekshiruvning aynan shu turi soliq to'lovchining uni amalga oshirish jarayonida maksimal ishtirokini talab qilishini ta'kidlaydi. Shu bilan birgalikda mazkur mualliflar ta'kidlaydiki, sayyor soliq tekshiruvlari doirasida soliq to'lovchining birlamchi hujjatlari va tegishli soliq va buxgalteriya registrlarini o'rganish va tahlil qilish, soliq to'lovchidan tushuntirishlar olish, daromad (foyda) olish uchun foydalaniladigan binolar va hududlarni tekshirish, guvohlarni so'roq qilish, soliq to'lovchiga tegishli bo'lgan mol-mulkni inventarizatsiyadan o'tkazish, hujjatlarni olish, hujjatlar va ashyolarni olib qo'yish, ekspertiza o'tkazish, zarur hollarda mutaxassisni jalb qilish kabi

usullardan foydalanishni tavsiya qiladi. Shuningdek, ta'kidlashadiki, kameral soliq tekshiruvidan farqli o'laroq, sayyor soliq tekshiruvi soliq to'lovchiga tekshirish natijalari to'g'risidagi dalolatnomani tayyorlash va topshirish bilan yakunlanadi" (Алехин, Устинова, 2016).

Peshkova, Korolevalar (2018) "soliq nazorati boshqaruv faoliyati shakllaridan ya'ni maqsadga yo'naltirilgan, ma'lum mazmun va usullarga ega bo'lgan mustaqil boshqaruv funksiyasi doirasida amalga oshiriladigan biri sifatida ko'rib chiqilishi kerak" deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, soliq nazorati keng ma'noda - bu samarali davlat moliyaviy siyosatini amalga oshirish uchun milliy iqtisodiyotning iqtisodiy xavfsizligini, davlat va mahalliy fiskal manfaatlarga rioya etilishini ta'minlaydigan davlat tomonidan tartibga solish choralari majmui bo'lsa, tor ma'noda soliq nazorati vakolatli organlar tomonidan soliqlar va yig'implarni joriy etish, to'lash yoki undirish jarayonida harakatlarning qonuniyligi va maqsadga muvofiqligi uchun o'tkaziladigan davlat nazoratidir. Ushbu olimlar ham soliq tekshiruvini soliq nazoratining eng keng tarqalgan va samarali shakllaridan biri deb hisoblaydi.

Gasieva va Kaytmazovalarning (2019) bu boradagi yondoshuvi esa, "eng keng tarqalgan va samarali soliq nazorati usullaridan biri bu soliq organlari tomonidan soliq qonunchiligi buzilishini aniqlash va soliq to'lovlarini qo'shimcha hisoblash nuqtai nazaridan joylarda soliq tekshiruvlari o'tkaziladigan nazoratdir va u soliq to'lovchilarning davlat hokimiyati organlari bilan o'zaro va teskari aloqalarini ta'minlaydi, shuning uchun uning samaradorligi davlatning farovonligi va iqtisodiy xavfsizligi uning samaradorligiga bog'liq bo'ladi".

Vusan, Chubarovalarning (2015) tadqiqotlariga e'tibor beradigan bo'lsak, ular "kameral soliq tekshiruvi soliq organlarining mansabdor shaxslari tomonidan soliq qonunchiligida o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida, rahbarning maxsus qarorisiz, hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran oxirgi uch oy ichida soliqning to'g'ri hisoblanishi va to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish, soliq to'lovchi tomonidan soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlarni va soliq organlarida mavjud bo'lgan boshqa hujjatlarni tahlil qilish yo'li bilan amalga oshiriladigan soliqqa tortish shaklidir" deb hisoblaydi va uning xususiyatlarini quyidagicha: "birinchidan, soliq organi joylashgan joyda kameral tekshiruvi o'tkazilishi, ikkinchidan, u soliq deklaratsiyasi va soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlar asosida amalga oshiriladi hamda soliqni taqdim etgan kundan boshlab uch oy ichida hisoblab chiqarish va to'lash uchun asos bo'lib xizmat qilishi, uchinchidan, kameral nazorati soliq organining vakolatli mansabdor shaxslari tomonidan ularning xizmat vazifalariga muvofiq soliq organining maxsus qarorisiz amalga oshirilishi, to'rtinchidan, u soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan va soliq organida mavjud bo'lgan hujjatlarni tahlil qilish asosida amalga oshirilishi, beshinchidan, soliq nazorati choralari, jumladan, kameral soliq tekshiruvlarini o'tkazish huquqi faqat soliqlar va yig'implar to'g'risidagi qonun hujjatlarida berilgan organlarga berilishi" ni ko'rsatib beradi.

Ta'kidlashimiz lozimki, yuqorida tahlil qilgan olimlarning ilmiy qarashlari bu ilmiy maqolalar, alohida olingan to'plamlar doirasidagi materiallarga asoslangan bo'lsa, aynan soliq tekshiruvlari bilan bog'liq dissertatsion tadqiqotlar olib borgan olimlarning ilmiy tadqiqotlarini ham ilmiy jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Quyida esa ana shunday tadqiqotlarni tahlil qilamiz. Jumladan Suvorov (2003) o'zining dissertatsion ishida ma'muriy ish yuritishning o'ziga xos turi sifatida soliq tekshiruvlarining xususiyatlarini aniqlab bergan, soliq tekshiruvi tamoyillarini ma'muriy ish yuritishda foydalanishning nazariy qo'llanmasini ishlab chiqqan, kameral soliq tekshiruvlari xorij tajribasini tahlil qilgan, inson huquqlari manfaatlari muvozanati va soliq nazorati samaradorligiga qo'yiladigan talablardan kelib chiqib, soliq qonunchiligini sayyor soliq tekshiruvlari nuqtai nazaridan takomillashtirish yo'llarini ko'rsatib bergan bo'lsa, Gotaidzening (2010) fikricha, "soliq tekshiruvlarining samaradorligi deganda uning haqiqiy natijasi va uni o'tkazish bo'yicha haqiqiy xarajatlar o'rtasidagi farq darajasi tushunilishi kerak deb hisoblaydi va sayyor soliq tekshiruvlarini tashkil etish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi quyidagi omillar: sayyor soliq tekshirish uchun soliq to'lovchini to'g'ri tanlash; tekshiruvning tanlov mezonlariga muvofiqligi; nazoratga jalb

qilingan malakali kadrlarni tanlash; mehnat qoidalariga rioya qilish; soliq tekshiruvlari nuqtai nazaridan hududiy soliq organlari o'rtasida gorizontal darajada tezkor va aniq o'zaro hamkorlikning darajasi, soliq nazoratining barcha ishtirokchilari tomonidan o'z xizmat vazifalarini to'g'ri va aniq bajarish; hujjatlarni o'z vaqtida tayyorlash; soliq nazorati funksiyalarini bajarishga hissa qo'shadigan boshqa organlar bilan o'zaro munosabatlari va boshqalarni keltirib o'tadi hamda sayyor soliq tekshiruvining samarali o'tkazilishi turli darajadagi budjetlarni nafaqat qo'shimcha to'lovlar, balki jarimalar va jarimalar bilan ham to'ldirish imkonini berishi mumkinligi, sayyor soliq tekshiruvi samaradorligini oshirish uchun soliq to'lovchilarni tanlash va soliq inspektorlarining ishini baholash tizimini samarali joriy etish elementlarini o'z ichiga olgan konseptual yondashuvni amalga oshirish" lozimligini ilgari suradi.

Iqtisodchi olimi Voronina Anjela Nikolaevna (2011) o'z tadqiqotlarida soliq organlarining nazorat ishlarini qurishda innovatsiyalarni joriy etish zarurligini asoslab bergan, innovatsiyalarni tasniflash guruhlarini mazmunining ushbu faoliyat turining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda soliq organlarining nazorat ishlariga nisbatan taklif ishlab chiqqan, shuningdek, soliq tekshiruvlarini boshqarish bo'yicha instrumentlar to'plami elementlarining tarkibiy tarkibini shakllantirgan, soliq tekshiruvlarini boshqarishni takomillashtirish bo'yicha konseptual yondashuvni, soliq organlarining nazorati doirasidagi faoliyati samaradorligini baholash metodologiyasi yaratgan, innovatsion tartib-qoidalar bloklarini taqsimlash bilan ajralib turadigan innovatsion protseduralar to'plamining barcha elementlarini birlashtirishga asoslangan soliq tekshiruvlarini boshqarish metodologiyasi ishlab chiqqan.

Muallifning fikricha, «boshqaruv tizimlarining o'zaro ta'sirini muvofiqlashtirish va ularning samaradorligini kuzatishga qaratilgan tashkilot boshqaruvini qo'llab-quvvatlashning kompleks tizimi bo'lgan (kontrolling) nazorat tizimsiz, soliq nazorati instrumentlarining elementlaridan samarali foydalanish mumkin emas» (Воронина, 2011). Nazorat deganda boshqaruv qarorlarini rejalashtirish, monitoring qilish, tahlil qilish va qabul qilish jarayonida menejrlarni axborot, tahliliy va uslubiy qo'llab-quvvatlashning yaxlit tizimi tushuniladi. Boshqaruv vositasi sifatida nazorat qilish soliq tekshiruvlarining texnologik tarkibiy qismlarini muvofiqlashtirish, monitoring qilish, aks ettirish va tahlil qilishni amalga oshirish orqali soliq organlarining nazorat ishlarini boshqarishning butun tizimini, shu jumladan turli vaqt darajalarida uning funksional bosqichlarini qamrab olishga imkon beradi.

Sadchikov (2010) yuqoridagilardan farqli ravishda, "soliq tekshiruvi soliq nazoratining asosiy shakli bo'lib, soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qilish bo'yicha vakolatli organlarning protsessual harakatlari majmuidan iborat va u tekshirilayotgan shaxslarning hisobot ma'lumotlarini, soliq organlarining qarorlarini soliq to'lovchilar, yig'imlar to'lovchilar va soliq agentlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatining haqiqiy holati bilan taqqoslash yo'li bilan amalga oshiriladi" deb hisoblaydi. Ushbu olimning fikricha, kameral soliq tekshiruvi joriy soliq nazorati hisoblanadi, chunki u soliq to'lovchilar va boshqa shaxslar tomonidan soliq qonunchiligida ularga yuklangan majburiyatlarni bevosita ushbu majburiyatlarni bajarish chog'ida yoki ular bajarilganidan keyin darhol bajarilishini tekshiradi. Kameral soliq tekshiruvi (soliq nazorati shakli sifatida) amaldagi soliq nazoratini amalga oshirishga imkon beradigan, tekshirilayotgan sub'ektning huquq va manfaatlarini ortiqcha cheklamagan holda qonuniy ko'rsatmalar tizimiga asoslangan tezkor soliq nazoratini amalga oshirish tartibidir".

Agar, bu boradagi ilmiy tahlillarni davom ettiradigan bo'lsak, Podolyako (2013) tomonidan soliq to'lovchilarni tanlash tizimini shakllantirish asosida sayyor soliq tekshiruvlarini rejalashtirishga nazariy yondashuv ishlab chiqilganligi, soliq to'lovchilarni tanlash mezonlari ayrim turdagi mezonlarning qiymatlarini baholashni rasmiylashtirish uchun guruhlanganligi, soliq to'lashdan bo'yin tovlashning mumkin bo'lgan holatlarini aniqlash uchun soliq to'lovchining umumiy daromadlari darajasining o'zgarish tezligiga nisbatan soliq

tushumlari o'zgarishi nisbati mezonlar tizimi ko'rsatkichi bilan to'ldirilganligi, soliq to'lovchilarni toifalari, jami daromadlari va iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha taqsimlash asosida sayyor tekshiruvlarini rejalashtirish uchun soliq to'lovchilarni tanlash algoritmi taklif etilganligi, hisoblangan qiymatlarning belgilangan yoki standart sifatida qabul qilingan qiymatlardan chetlanishini hisoblash asosida soliq to'lovchilarni baholashning integratsiyalashgan ko'rsatkichidan foydalangan holda mezonlar tizimi asosida soliq to'lovchilarni yaxlit baholash va ularni differensiallashtirishning metodologiyasi ishlab chiqilganligini ko'rish mumkin.

Mayorova Ilmira Mazgarovnaning (2007) tadqiqotlarida kameral soliq tekshiruvlarining statistik tadqiqot ob'ekti sifatida aniqlashga imkon beruvchi xususiyatlari ochib berilgan, xususan tekshirishlar predmetini, maqsadlarini, mazmunini ko'rib chiqish asosida statistik tadqiqot ob'ekti sifatida soliq tekshiruvlarining o'ziga xos xususiyatlari aniqlab berilgan, kameral soliq tekshiruvining axborot modelini ishlab chiqqan, uning tekshiruv natijalarining statistik kuzatuvini tashkil etishning zaruriy dastlabki sharti sifatidagi ahamiyati asoslab berilgan, kameral tekshiruv natijalarini statistik kuzatishni tashkil etishga qo'yiladigan talablar shakllantirilgan, maqsad, ob'ekt, kuzatish birligi, birliklarni qamrab olish bo'yicha uning turi, vaqti xulq-atvori va axborot manbai nuqtai nazaridan statistik kuzatishning to'g'ridan-to'g'ri hujjatli usulini tanlash ilmiy asoslangan, soliq organining avtomatlashtirilgan axborot tizimi asosida statistik kuzatish va kameral soliq tekshiruvlari samaradorligini baholash to'g'risidagi ma'lumotlarni qayta ishlashni tashkil etish sxemasi ishlab chiqilgan bo'lsa, Sibagatullinaning (2008) tadqiqotlarida esa, soliq qarzlarini monitoringi va hududlar iqtisodiyotining strategik muhim tarmoq korxonalari tomonidan soliq majburiyatlarini bajarishi bilan davlatdan soliq imtiyozlari olishi o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish asosida soliq nazorati samaradorligini baholash metodikasi ishlab chiqilgan, soliq to'lovchilarning investitsiya faolligini rag'batlantirish maqsadida soliq mexanizmlaridan foydalanishni hisobga olgan holda, davlat boshqaruvi mexanizmi tizimida soliq nazoratining mazmuni, o'rni va roli ochib berilgan.

Soliq nazoratiga oid mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, bu borada ham bir muncha ilmiy tahlillar mavjud. Jumladan, iqtisodiyot fanlari doktori Isaev (2021) ta'kidlaydiki, "bugungi iqtisodiy islohotlar va bozor iqtisodiyotiga o'tishning jadallashgan davrida tahlil dasturining afzalligi olib borilayotgan tekshiruvlar mobaynida faoliyat ko'rsatayotgan barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni ishlab chiqilgan mezonlar asosida xavflilik darajasini aniqlab, soliq organlari tomonidan ularning faoliyati xususida to'g'ri qaror qabul qilish imkonini beradi va hukumat tomonidan quyilayotgan muhim talab: tadbirkorlar faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi turli xil soliq tekshiruvlarini kamaytirib, xavflilik darajasi o'rta va yuqori bo'lgan holatlarda soliq tekshiruvlarini (kameral tekshiruv, sayyor tekshiruv, soliq auditi) to'g'ri o'tkazilishini ta'minlaydi".

Bevosita soliq nazoratini tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha dissertatsion tadqiqotlar olib borgan Nazarov (2023) soliq tekshiruvi turlariga quyidagicha ta'rif keltiradi: "kameral soliq tekshiruvi — soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan soliq hisobotlari va uning faoliyati to'g'risidagi mavjud boshqa axborotlar asosida soliq organi tomonidan qonunchilikka muvofiq o'tkaziladigan tekshiruv jarayonidir. Sayyor soliq tekshiruvi — soliq organlari tomonidan soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lash sohasida soliq to'lovchilarning ayrim majburiyatlarini, shuningdek, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan boshqa majburiyatlarini bajarish bo'yicha o'tkaziladigan tekshiruv bo'lib, unda hisobga olish hujjatlarining, tovar-moddiy qimmatliklar va pul mablag'lari harakatining, shuningdek, soliq to'lovchining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa axborotning tahlili o'tkaziladi".

Ilmiy xulosalar qiladigan bo'lsak, uni bir necha yo'nalishlarda ifodalash mumkin:

birinchidan, soliq nazorati bilan bog'liq xorijiy va mahalliy olimlarning bu boradagi ilmiy tadqiqotlarida soliq nazoratini davlatning moliyaviy nazoratining ajralmas qismi va davlatning iqtisodiyotni tartiblashdagi muhim vositasi sifatida baholangan;

ikkinchidan, soliq tekshiruvlarini soliq nazoratini amalga oshirishning eng samarali usullari sifatida talqin qilinadi va soliq tekshiruvlarining samarasi soliq nazoratining tashkil etish mexanizmlariga bog'liq deb qaraladi;

uchinchidan, soliq tekshiruvlarining samaradorligi uni amalga oshirish bosqichlariga va tashkiliy jarayonlariga bog'liq bo'ladi;

to'rtinchidan, soliq tekshiruvlarini amalga oshirishda kameral tekshiruv turiga urg'u berish soliq to'lovchilarning faoliyatini qo'llab-quvvatlashda katta ahamiyatga ega;

Xulosa va takliflar.

Soliq nazoratini raqamlashtirish va "Risk-analiz" tizimini joriy etish soliq to'lovchilar faoliyatiga asossiz aralashuvlarni kamaytirish imkonini beradi. Zamonaviy nazorat shakllari nafaqat byudjet tushumlarini ta'minlaydi, balki "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Taklif: Soliq tekshiruvlarini tayinlashda inson omilini to'liq istisno etuvchi raqamli algoritmlarni kengaytirish. Bevosita aralashuvsiz o'tkaziladigan (kameral) nazorat ulushini oshirish orqali tadbirkorlikka ma'muriy bosimni kamaytirish. Yirik soliq to'lovchilar bilan real vaqt rejimida ma'lumot almashish tizimini yo'lga qo'yish va an'anaviy tekshiruvlarni qisqartirish.

Adabiyotlar / Lumebamypa / Reference:

Kodeks (2020) O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi. - 640 b.

Kristina F.B. (2004) "The Informal Economy" march, Шведский Международный агентствo сотрудничества развития SE-105 25 Стокгольма Швеция.

Александрова Н.В. (2014) Налоговый контроль в системе налоговых отношений. Вестник Российского университета кооперации. №3(17).

Алехин С.Н., Устинова Т.Е. (2016) Основные направления реализации прав налогоплательщиков при подготовке и проведении выездных налоговых проверок. Вестник НГИЭИ. № 12 (67).

Андреева В.А. (2017) Повышение налоговой грамотности и культуры участников налоговых правоотношений. Экономика Интерактивная наука 4 (14). стр.136-140.

Аронов А ва Кашин В (2007) Налоги и налогообложение М.: Магистр.

Воронина Анжела Николаевна. (2011) Инновационный механизм управления налоговыми проверками. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Уфа.

Вуцан А.П., Чубарова Д.М. (2015) Реформирование налогового контроля в рамках бюджетной политики государства. Финансовые исследования № 1 (46).

Гасиева З.П., Кайтмазов В.А. (2019) Повышение эффективности проведения налоговых проверок. Вестник Московского университета МВД России; (2).

Готаидзе Давид Нугзарович. (2010) Эффективность налогового контроля и пути ее повышения (на примере материалов выездных налоговых проверок). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Ростов-на-Дону.

Жалонкина И., (2012) "Модернизация механизмов взыскания налоговой задолженности в Российской федерatsiu". Автореферат диссертatsiu на и соискание ученой степени кандидата экономических наук с.14.

Исаев Ф.И. (2021) Солиқларни таҳлика-таҳлил қилиш методикаси. "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" электрон илмий журнал. - № 3. - 367-377 б.

Кофлер Л.И., Каширина Ю.П. (2017) Налоговые проверки: виды, порядок проведения и оформления результатов. Территория науки. № 1.

Кофлер Л.И., Каширина Ю.П. Налоговые проверки: виды, порядок проведения и оформления результатов. Территория науки. 2017. № 1.

Кузнецов А.Л. (2016) Налоговая политика и налоговые органы: реальное состояние, проблемы, перспективы (региональный аспект). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vasilieva.narod.ru/zhurnal>.

Майорова Ильмира Мазгаровна. (2007) Статистическое наблюдение и оценка результатов камеральных налоговых проверок. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Нижний Новгород.

Мирошник Светлана Валентиновна и др. (2015) Актуальные вопросы правового обеспечения налогового контроля. Теория и практика общественного развития (№ 19).

Мирошник Светлана Валентиновна и др. (2015) Актуальные вопросы правового обеспечения налогового контроля. Теория и практика общественного развития (№ 19).

Назаров Суннатулла Амириллович. (2023) Рақамли иқтисодиёт шароитида солиқ текширувларини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит иxtисослиги бўйича иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент. 47 б.

Нестеренко А.С. (2009) Организация и проведение выездной налоговой проверки: методический подход. Налоги и налогообложение. № 1.

Пешкова П., Королева Г.А. (2018) Оценка эффективности и направления развития налогового контроля. Вестник Таганрогского института управления и экономики. № 2.

Подолько Мирослава Николаевна. (2013) Критериальная оценка налогоплательщиков для планирования выездных налоговых проверок. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново.

Покровский А.К. (2011) Риск-менеджмент на предприятиях промышленности и транспорта: учеб. пособие / А. К. Покровский. М.: Изд-во Кнорус, 160 с.

Садчиков Михаил Николаевич. (2010) Камеральные и выездные налоговые проверки как формы налогового контроля. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Саратов.

Сибгатуллина Лилия Рависовна. (2008) Совершенствование налогового контроля в современных условиях. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Екатеринбург.

Сильвестрова Т.Я., Соколова Ю.А., Назаров Д.Г. (2018) Налоговый контроль и оценка его эффективности. Вестник Российского университета кооперации. № 1(31).

Суворов Максим Александрович. (2003) Административно-процессуальная регламентация налоговых проверок. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва.

Филиппова Н.А., Макевнина Д.Ю. (2012) Налоговый контроль: специфика, роль, место и значение в системе государственного контроля // Экономика и предпринимательство. – М. – № 2. – С. 24–30.

Шестакова Н.Н. (2018) Налоговые проверки в системе налогового контроля. Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. №1.

Шумпетер Й. (2007) Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. М.: Изд-во Эксмо, - 864 с.